

HAMZA ALLAMBERGENOV,

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

AJDAR OBRAZINING QIYOSIY TAHLILI СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА ДРАКОНА COMPARATIVE ANALYSIS OF DRAGON IMAGES

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlar ertaklarida faol qo'llanilgan ajdar mifologik obrazining genezisi va takomili hamda funksional-semantik xususiyatlari tadqiq etilgan. Xalq ertaklarida, dostonlarida keng uchraydigan, asrlar mobaynida shakllangan, mifologik mazmunni o'zida jamlagan, ko'p hollarda yovuzlik timsolini ifoda etadigan ajdar obrazining genezisi semantik va funksional jihatdan "Avesto"ga borib taqalishi, asosan g'orlarda va yer ostida yashovchi, xazinani qo'riqlovchi yoki har yili muayyan muddatda belgilangan o'lja uchun keluvchi, ba'zi hollarda qahramonga yordam beruvchi g'ayritabiiy timsol sifatida istifoda etilishi dalillangan.

Ibtidoiy tafakkurda ajdar obrazi ilonlar bilan bog'liq tasavvurlar asosida shakllangani, tarixiy taraqqiyoti mobaynida og'zaki ijod namunalarida bir qancha obrazlarning paydo bo'lishiga ham asos bo'la olgani, jumladan, qo'riqchilik ko'rinishi hamda unga xos mifologik elementlar keyingi bosqichlarda devlar hamda afsonaviy qahramonlarga singib borganligi, ko'pchilik hollarda semurg' qushi va uning kattakon, baland chinor daraxtidagi polaponlari bilan bog'liq motivning bir qismi sifatida tasvirlanishi, ayrim ertaklarda suvda yashovchi, ba'zan qanotli tarzda namoyon bo'lishi, poetik funksiyalari kengaya borishi natijasida esa navbatdagi g'ayritabiiy kuch – damiga tortish tasviri shakllanganligi, dev, yalmog'iz, pari kabi mifologik obrazlar yoki ayrim g'ayritabiiy kuchga ega bo'lgan qahramonlarda bo'lganidek muayyan predmet ichida saqlanadigan, qo'riqlanadigan jon bilan bog'liq motivga ega ekanligi ochib berilgan.

Umuman, maqolada ajdarho obrazining shakllanishi va takomilida ilon haqidagi tasavvurlar muhim rol o'ynaganligi, ajdarhoning og'zidan olov purkash motivi insoniyatning ibtidoiy davrida – olovga diniy-magik kuch sifatida munosabatda bo'lgan davrlarida paydo bo'lganligi, o'zida uch qavatli olam qahramonini aks ettirishi, qahramonning botirligi, yengilmasligini ifoda etish uchun sinov vazifasini ham bajarishi, ertak qahramoni uni mag'lub etish orqali o'zining jasoratini va kuch-qudratini namoyon etishi lozimligi asoslangan.

Kalit so'z va so'z birikmalari: xalq ertaklari, ajdarho obrazi, genezis, evolyutsiya, jon, uch qavatli olam.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о генезисе и эволюции, а также функционально-семантических особенностях мифологического образа дракона, активно используемого в тюркских народных сказках. Доказано, что генезис образа дракона, распространенного в народных сказках и былинах, формировавшегося веками, содержит мифологическое содержание и во многих случаях представляет собой символ зла, семантически и функционально восходит к "Авесте", используется как сверхъестественный символ, обитающий преимущественно в пещерах и под землей, охраняющий клад или при-

ходящий каждый год в определенное время за очередной добычей, а в некоторых случаях помогающий герою.

В первобытном мышлении образ дракона сформировался на основе образов, связанных со змеями, в ходе своего исторического развития он стал основой появления ряда образов в примерах устного творчества, в том числе его устрашающий вид и характерные мифологические элементы были впитаны в великанов и легендарных героев на более поздних этапах, в большинстве случаев он изображается как часть мотива, связанного с птицей Семург и ее птенцами на большом, высоком дереве чинар, в некоторых сказках представляется в образе существа, обитающего в воде, иногда с крыльями, а в результате расширения поэтических функций в сказках сформировалось изображение очередной сверхъестественной силы – вдыхания вместе с воздухом. А также раскрывается наличие мотива, связанного с душой, хранящейся и охраняемой в определенном предмете, подобно таким мифологическим персонажам, как великан, баба-яга, фея или персонажи, обладающие сверхъестественными способностями.

В целом в статье представления о змее сыграли важную роль в формировании и развитии образа дракона, мотив огня, извергающегося из пасти дракона, появился еще в первобытную эпоху человечества - когда к огню относились как к религиозно-магической силе, он отражает героя трехъярусного мира, он также служит испытанием для выражения храбрости и непобедимости героя, герой сказки, победив его, обосновывает необходимость проявления своего мужества и силы.

Ключевые слова и фразы: народные сказки, образ дракона, генезис, эволюция, душа, трехъярусный мир.

Abstract: This article explores the genesis and evolution of the mythological image of the dragon, examining its functional and semantic features as depicted in the folklore of Turkic peoples. The study demonstrates that the dragon's image, prevalent in folk tales and epics, evolved over centuries and contains rich mythological content. Often symbolizing evil, the dragon's roots trace back to the Avesta, where it serves as a supernatural symbol dwelling primarily in caves or underground, guarding treasures or appearing annually for a specific period. In some instances, the dragon also aids the hero.

In the collective imagination, the image of the dragon originated from serpentine motifs. Over time, it became the foundation for various depictions in oral traditions, with its fearsome appearance and mythological traits influencing the creation of giants and legendary heroes. In later stages, the dragon is often portrayed as a creature associated with predatory birds and their nests atop tall maple trees. As the poetic functions expanded, a dragon-like creature living in water with wings emerged in fairy tales, also carrying motifs related to the soul's protection, much like the mythological giants, witches, or characters with supernatural powers.

Overall, the article highlights the significant role that the image of the snake played in shaping the dragon's figure. The motif of fire spewing from the dragon's mouth, originating in primitive times when fire held religious and magical significance, reflects the hero's role in the three-tiered world. The dragon also serves as a test of bravery and invincibility; by defeating it, the hero demonstrates his courage and strength.

Keywords: folk tales, dragon image, genesis, evolution, soul, three-tiered universe.

Insoniyat tafakkuri yaratgan hamma narsa, birinchi navbatda, xalqlarimizning ma'naviy merosidir. Ezgulik, bag'rikenglik, insonparvarlik, qahramonlik va sharqona odob-axloq singari asrlar mobaynida shakllangan ma'naviy fazilatlarni o'zida jamlagan turkiy eposlar, ertak va afsonalar doimo bashariyat rivoji uchun bitmas-tugunmas manba sifatida xizmat qilib kelmoqda.

Odamning tabiatdagi bilish jarayoni bilan mifologik obrazlar o'rtasida azaldan davom etib kelgan aloqalar adabiyotning o'ziga xos ko'rinishini shakllantirgan. Shu bois turkiy xalqlar ertaklarida ibtidoiy fikrlashning mahsuli bo'lgan obrazlar ko'p uchraydi. Ta'kidlash kerakki, xalq og'zaki ijodida va yozma adabiyot taraqqiyotining turli bochiqlarida yuzaga kelgan g'ayritabiiy obrazlar, eng avvalo, insoniyatning tevarak-atrofni, borliq – olamni anglash jarayonida yuzaga kelgan badiiy tafakkuri mahsulidir. Jumladan, xalq ertaklarida keng qo'llanilgan ajdarho obrazi asrlar mobaynida shakllangan, mifologik mazmunni o'zida jamlagan og'zaki irod namunasidir. Mazkur mifologik obraz genezisi semantik va funksional jihatdan "Avesto"ga borib taqaladi. U "Avesto"da zolim hukmdorlar timsoli bo'lib, uch boshli, olti ko'zli maxluqdir.

Ajdarho obrazi "Uch og'ayni botirlar", "Rustamzod va Sherzod", "Aqli qiz", "Qirq kuyov", "Qahramon", "Ayiqlon", "Devbachcha", "G'ulombachcha", "Ajdar qush", "Quyosh yerining pahlavoni" o'zbek xalq ertaklarida **ajdar, ajdaho, ardarho** nomlari bilan ifoda etiladi. Asosan **g'orlarda va yer ostida yashovchi, xazinani qo'riqlovchi** yoki har yili muayyan muddatda belgilangan o'lja uchun keluvchi, ba'zi hollarda qahramonga yordam beruvchi g'ayritabiiy timsol sifatida istifoda etiladi. Shu bilan birga, "G'ulombachcha" ertagida tasvirlangani kabi g'oyatda qo'rqinchli va nihoyat darajada ulkan hamda vahimalidir: *"Juda vahimali, baland chakalakzor o'rmon, bir tomondan shamol chiqqanday bo'libdi. Shipirindilar, daraxt barglari xuddi ajinaning girvotidek bir g'ordan chiqib, yana bir g'or ichiga kirib ketarmish. Yaqinroq borib qarasa, ajdarhoning burnidan chiqqan nafasi ekan. Shamol hatto o'zini ham olib ketgudaymish"* [O'zbek xalq ertaklari, birinchi jild, 2014: 214-215]. U har kuni tunda: oqshom payti yoki tongga yaqin o'ljasini izlab chiqadi. **"Rustamzod va Sherzod"** o'zbek xalq ertagida tasvirlanganidek: *"bu shaharga har kechasi ajdarho kelib, tashqarida qolgan jondor bo'lsa, o'z damiga tortib ketar edi. Ajdarho kunduzi bir g'orga kirib yotar edi"* [O'zbek xalq ertaklari, birinchi jild, 2014: 143]. Akademik V.V.Bartoldga 1890-yilda Tulkiboshda (hozirgi Chimkent viloyati, Tulkibosh tumani) shunday bir naqlni so'zlab beradilar: qishloqdan besh chaqirim narida bir g'or bo'lib, uning ichidagi bir toshga odamni yutib turgan ilon surati o'yilgan emish, g'ordan doim tutun chiqib turarmish [Bartold, 1967:115]. Ammo manbalarga ko'ra mazkur g'or ilmiy o'rganilmagan, toshni ham hech kim ko'rmagan. Bu esa so'z yuritilayotgan naqlning yo odamlar xotirasidan ko'tarilgani yoki ajdar haqidagi xalq orasida to'qilgan navbatdagi afsona bo'lishi mumkinligi to'g'risida farazni keltirib chiqaradi. Har holda, ikkinchi faraz haqiqatga yaqinroq keladi. Negaki turkiy xalqlarning asrlar mobaynida yaratgan badiiy tafakkuri mahsuli sifatida mazkur mavzuga oid bo'lgan afsona va naqlar, ertaklar ko'plab uchraydi. Ajdarlarning o'rmonlarda, baland tepaliklar ostida, tog' etaklarida yoki g'orlarda yashashi tasvirida ham xalqlarimizning ushbu g'ayritabiiy obrazning ilohiy qudrat yoxud o'zida boshqa – narigi dunyo bilan bog'liq tasavvurlarni aks ettirganiga oid qarashlari yotadi. **"Uch og'ayni botirlar"** o'zbek xalq ertagida ham ajdar makoni g'or bo'lgan, ovozi vahimali, boshi xumday, uzunligi xariday (xari – imorat to'sinlari ostidan ko'ndalangiga qo'yiladigan uzun, yo'g'on asosiy yog'och [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2008:385), o'rmanlab yuradigan jonzod sifatida tasvirlanadi. Jabbor Eshonqulovning ham yozganidek, "barcha turkiy xalqlarning an'anaviy dunyoqarashlarida yer osti dunyosi tog' va g'orlar bilan bog'lanadiki, bu qadim turklarda ushbu joylar ilohiy va muqaddas sanalganidan dalolat beradi. Shomonlar shunday joylarga kelib topinishgan,

qurbonliklar qilishgan. Ajdodlarimiz tog'ning yuqori qismida Ezgulik, ostida Yovuzlik kuchlari yashashlariga ishonganlar" [Jabbor Eshonqul, 1999:15].

Darhaqiqat, G.P.Snesarev ta'kidlaganidek, o'zbek dostonlari va ertaklaridagi totemistik obrazlarning ham aksariyati shomonizmdan o'tib kelgan. Shomonlar totemistik obrazlarni, jumladan, ajdarni pir, homiy sifatida e'zozlashgan. Ayrim afsonalarda u odamxo'r sifatida, ba'zan ayol qiyofasida, ba'zi ertak va afsonalarda esa qirq boshli jonzot sifatida tasvirlanadi [Snesarev G.P., 1969: 280-281, 272].

Fikrimizcha, **ajdarho obrazining shakllanishida ilon muhim rol o'ynagan**. Chunki inson hayotida va uning tabiat bilan moslashuvida atrof-javonibdagi yovvoyi hayvonlar hamda jonzotlarning ta'siri mavjud bo'lishi shubhasiz. Shu bois ham qozoq va qoraqalpoq folklori namunalari ba'zan ushbu obraz ilon ("jilan" yoki "qara jilan") shaklida ham ifoda etiladi. J.Frezer va V.Y.Propplar ham "xalq og'zaki ijodidagi antropoformik obrazlarni hayvonlarning madaniylashuvi oqibatida paydo bo'lgan" [Frezer Dj., 1986, Propp V.Y., 1986], deb sharhlagan edilar. Odamning ulardan qo'rqishi zahirida badiiy obrazga aylanayotgan timsolda yer ostida yashashi va tashqariga o'rmlab ovga chiqishidan tashqari turfa yangicha ko'rinish hamda badiiy funksiyalar yuklanadi. Unda uch qavatli olam modeliga oid bo'lgan yangi shakl – qanot bitadi. "Mo'g'ullar mifologiyasida ham olam uch qism: osmon, zamin, yer osti dunyosidan iborat. Bu mifologiya turkiy xalqlarga yaqin bo'lganligi uchun olimlar ko'pincha mo'g'ul-turk mifologiyasi atamasini qo'llaydilar" [Mif narodov Mira, 1992:171-174].

"Ayiqdev" (Аюдэу), "Ayiqpolvon, Suvpolvon, Tog'polvon" (Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталпаң), "Yolg'iz ko'zli dev" (Жалғыз көзді дәу), "Ko'kjon botir va ajdarho" (Көкжан батыр мен айдарһар) **qozoq xalq ertaklarida** ushbu obraz "aydahar", ba'zan "jilan" nomlari bilan ataladi. **"Ayiqpolvon, Suvpolvon, Tog'polvon" (Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталпаң) qozoq xalq ertagida** o'zbek xalq ertaklaridan farqli ravishda ajdarho qadimgi ingliz tilidagi "Beovulf haqida doston" german eposida bo'lgani singari **suvda yashaydi**. Ertak qahramoni quduq tubida yashayotgan va har kuni aholi bir odam va bir qo'chqorni yemishga berishga majbur bo'layotgan baloni daf qiladi, xalqning, podshoning e'tirofiga erishadi: "Сонымен Аюалпаң қылышты қақитып қолына мықты ұстап алып тұрды. Ұзын ақ сырықтай болып шыға салысымен Аюалпаңды жұтты да жіберді. Есінен танып Аюалпаң аузынан тіліп отырып, құйрығынан бір-ақ тіліп шығады қолындағы қылыш пенен. Айдарһар өлді, оны Аюалпаң көмді. Патша оған өте риза болды" [Ертегілер, 1989:132]. Sharq xalqlari og'zaki ijodi, mifologiyasi

"Ayiqpolvon, Suvpolvon, Tog'polvon" qozoq xalq ertagiga ishlangan rasm.

bo'yicha tadqiqotlar olib borgan olim I.V.Stebleva "Turkiy xalqlar ocherklari" tadqiqotida suv manbasini ajdarhodan ozod qilish bog'liq motivni tahlil qilar ekan turkiy xalqlar folkloridagi mazkur obrazni mutlaqo suv bilan bog'liq bo'lmagan va faqat yovuzlik tamoyilining timsoli sifatida talqin qiladi [Стеблева, 2002:24]. Ammo keltirilayotgan nazariy manbalar va folklor namunalari asosida ta'kidlash mumkinki, ajdarho obrazining tarixiy takomilida, fikrimizcha, xalqning suv va ilon bilan bog'liq tasavvurlari muhim o'rin tutgan. Qolaversa, bugungi kunda ham odatda katta ilonlar (piton, anakonda) suvda yashashi haqidagi oddiy ma'lumotlar hech kimga sir emas. Jabbor Eshonqulov ham xitoy, hind, grek, arman xalqlarining afsona va miflarida ajdarho suv, hosildorlik, sel, daryo, dengiz va boshqa tabiat stixiyalari xudosi sifatida tasvirlanishini yozgan edi [Жаббор Эшонқул, 1999:58].

Ibdidoiy tafakkurda ilonlar bilan bog'liq tasavvurlar asosida shakllangan ajdarho obrazi o'zining tarixiy taraqqiyoti mobaynida og'zaki ijod namunalarida bir qancha obrazlarning paydo bo'lishiga ham asos bo'la oldi. Jumladan, unga xos bo'lgan qo'rqinchli ko'rinish hamda mifologik elementlar keyingi bosqichlarda devlar hamda afsonaviy qahramonlarga singib bordi. Folklorshunos olim Jabbor Eshonqulov ham "ajdarho devning ilk ko'rinishi bo'lib, uning dastlabki qiyofasi ham ertak va dostonlarimizda saqlanib qolgan. Devlar bo'lsa, ajdarhoning birmuncha odam qiyofasini olgan ko'rinishidir... Ajdarhoga qurbon qilinayotgan qiz yoki bola dev yeyish uchun olib kelgan odamlar bilan aynan bir narsadir. Ajdarhoning uchib yurishi haqidagi qarashlar esa odam qiyofasidagi devning uchib yurishiga olib kelgan" [Жаббор Эшонкул, 1999:9], deya ta'kidlagan edi. Ajdarho obraziga xos bo'lgan g'ayritabiiy unsurlar, aql bovar qilmas kuch-qudrat keyingi bosqichlarda xalq qahramonlariga, alp bahodirlarga ham ko'cha borgan. Ularning qahr-u g'azabi, kuchli psixologik holatlarini tasvirlashda mana shu tasvir usuli ertak va doston aytuvchilariga juda qo'l kelgan. V.M.Jirmunskiy, H.T.Zaripovlar ham alplar qahrlansa "... ilonday zahri kelib, ajdar-day to'lg'anib, ko'zlari olovday yonib ketishi" [Жирмунский, Зарипов, 1974:308-309] haqida yozgan edilar.

Ayrim o'zbek xalq ertaklarida **ajdar qanotli** tarzda tasvirlanadi. Jumladan, "Ajdar qush" o'zbek xalq ertagidagi ajdar obrazi o'zining semantik va funksional xususiyatlari bilan shomonlikdagi ajdar obraziga aynan uyg'un keladi: "*G'or yaqinidagi bir daraxtda keksayib qolgan ajdar qush yashar ekan. Bir kuni ajdar qush qizni ko'rib oshiq bo'libdi*" [O'zbek xalq ertaklari, 2007:250]. Insoniylik xususiyatlari bilan ziynatlangan, oshiq va tilla shoxli ajdar o'zi yashaydigan g'orda qizning jamolini tomosha qiladi, och bo'lganida esa g'orning og'zini katta tosh bilan bekitib, tilla shoxi bilan tilsimlab ketadi.

Davrlar o'tishi bilan ajdodlarimizning olovga bo'lgan diniy-magik tasavvurlari natijasida unga og'zidan **olov purkash motivi** yuklanadi. Mazkur motiv dev, sehrGAR, ho'kizlar haqidagi tasavvurlarda ham namoyon bo'ladi. Shu tariqa folklor namunalarida yerda yuradigan, qanotli va dushmanga og'zidan o't purkaydigan yaxlit obraz shakllanadi.

Ertaklarda ajdarho obrazining poetik funksiyalari kengaya borishi natijasida unda endi navbatdagi g'ayritabiiy kuch – **damiga tortish tasviri** shakllanadi: "*Ajdaho bola bilan qo'yni yeyish uchun avray boshlabdi. Qo'y tipirlashdan to'xtabdi. Bola mudray boshlabdi. Ajdaho nafasiga tortganida oldida bola, ketida "yem" bo'lgan qo'y ajdahoning og'ziga yaqinlashibdi. Bolaning ikki oyog'i ajdaho og'ziga ro'para bo'libdi*" [O'zbek xalq ertaklari, 2007:355]. "**Quyosh yerining pahlavoni**" o'zbek xalq ertagidagi ushbu damiga tortish tasviri ijtimoiy hayotimizdagi zamonaviy multiplikatsion filmlarda ilonning sehr bilan – ko'zlarini doira shaklida aylantirish orqali o'z o'ljasini avrashi shaklida ham davom etib kelayotir.

Ajdarhoning **yordamchi homiy kuch** vazifasini bajarishi "**Xansayat**" qoraqalpoq xalq ertagida qavariqroq shaklda namoyon bo'ladi. Ertak qahramoni bo'lgan Sayat podshohning unga bergan mushkul topshirig'ini bajarish uchun izlay-izlay Qo'hi qof tog'idan oltin boshli ajdarhoni topadi, unga boshidan o'tgan barcha voqealarni birma-bir hikoya qilib beradi. Podshoh yurtiga borgan ajdar unga yer yuzida yomonlarga o'rin yo'qligini aytib, yovuzlik yo'lida yurganlarni mahv etadi: "*– Meniñ shártim – men jamanlıqqa jaqın júretuğınlarıñ jer basıp jasamawın jaqsı kóremen, al hadal miynet etkenniñ bay dáwletli bolıwın jaqsı kóremen. Meniñ shártim seni hám seniñ wázirleriñdi jutıp, eliñe Sayattı xan etip qoyaman, – dep áydarha patsha menen wázirlerin jutıp, ornına Sayattı xan kóteripti. Al altın baslı áydarha Sayattıñ elin jawdan qorǵap murat-maqsetlerine jetipti*" [Қарақалпақ халық ертеклери, 1977:60-61]. Mazkur parchada ham ajdarho qo'riqllovchi vazifasini bajaraveradi. Biroq endi xazinani emas, Sayat va uning elini himoya qiluvchi kuch sifatida davom etadi. Ertak janrining ulkan tarbiyaviy xususiyatlarini hisobga oladi-

gan bo'lsak, taraqqiyotning keyingi bosqichlarida xalqning badiiy tafakkuri ertak tinglovchilarni ushbu obraz vositasida yomonlikdan saqlanishga, halol yashashga ham da'vat etishga undaganini ko'rishimiz mumkin.

Ba'zi ertaklarda ajdarho obrazi **semurg' qushi** va uning kattakon, baland chinor daraxtidagi polaponlari bilan bog'liq motivning bir qismi sifatida tasvirlanadi. Jumladan, **“Qahramon” o'zbek xalq ertagida** Qahramon ismli yigit ajdarni yengish orqali semurg' bolalarini o'limdan qutqarib qoladi: *“Bir vaqt uzoqdan bir narsa daryoga o'xshab, yaltirab ko'rinibdi. Bu ajdar ekan. U pishqirib og'zidan o'tlar sochib, yaqinlasha boshlabdi. Uni ko'rib semurg' bolalari chirqillashib, qaltirashib, onalarini yo'qlay boshlabdilar... Bir vaqt ajdar yetib kelib, chinorga tirmashib chiqqa boshlabdi. U semurg'ning bolalariga yaqinlashib, endi yeyman deb qo'lini cho'zgan paytda, Qahramon kamondan ketma-ket ikki o'q uzibdi...”* [O'zbek xalq ertaklari, 2007:28] Voqealar rivojida ertak qahramoni ajdar bilan kurashib, uni yengadi. Semurg' bolalarining mehrini qozonadi va ona semurg' yordamida uchib o'tolmas dengizdan o'tadi. Fikrimizcha, ajdar obrazi bunday o'rinlarda semurg' qushi ishonchiga erishish uchun vosita vazifasini bajargan. Ayni motiv **“Ayiqpolvon” o'zbek xalq ertagida** yana ham aniqroq o'z ifodasini topgan: *“Ayiqpolvon yer yuziga qaytib chiqish ilojini topolmabdi. Yer ostidagi mamlakatni keza boshlabdi. Kunlardan bir kun g'amgin bo'lib o'tirgan paytda bir chol uchrab: ... Mana bu baland tog' tepasiga chiqib qarasang, bir tup chinor ko'rinadi. U chinorga semurg' uya solgan. Har yili ikkita bola ochadi. Bolasini bir ajdar yeb ketadi. Yana yigirma bir kunda ajdar chinorga yopishadi. Uni o'ldirsang, ehtimol, bolalarini o'limdan saqlaganing evaziga semurg' sen izlagan hayot daraxtini topib berar, – deb ko'zdan g'oyib bo'libdi”* [O'zbek xalq ertaklari, 2007:94].

“Ayiqdev” (“Аюдэу”) qozoq xalq ertagida semurg' bilan bog'liq mazkur motiv boshqa ertaklarga nisbatan birmuncha batafsilroq tasvirlangan. Garchand semurg' nomi tilga olinmasdan qush ifodasi bilan atalgan bo'lsa-da, ziyrak kitobxon uni fahmlab olishi qiyin emas: *“Бала үлкен шынар теректің қасына келсе, бір айдаяһар теректі өрмелеп жаңа ғана шығып бара жатыр екен... Бір кезде жылан балапандарға жақындап біреуін аузына сала бергенде дәлдеп тұрып басынан алтын садақтың болат ұшты, қос қанатты, тобылғы сапты оғын отырғызды”* [Ертегілер, 1989:96]. Ajdarho ustidan g'alaba qozongan yigit daraxt ustiga chiqib, polaponlar bilan suhbatlashadi. O'zlarini o'limdan omon olib qolgan qahramonni qushchalar iliq qarshi oladilar va uning maqsadiga yetish yo'lida onalari vositasida yordam beradilar.

“Gulzebo” (“Gulziyba”) qoraqalpoq xalq ertagida esa ko'llardan, cho'llardan o'tib, o'ttiz uch kun deganda keng maydonga chiqqan Meytin yana besh kundan so'ng ulkan boyterak yoniga keladi va ajdarhoni uchratadi: *“Bayterektiñ bilayıraq tusında ózin panalap tursa, bir máháli jer-jáhándi demine tartqan áydarha kelip bayterekke órmeley baslaydı. Bayterekke adam boyışelli órmelegen waqıtta, Meytin juwırıp barıp óziniñ qolındağı qılıshı menen áydarhanı shawıp, qaq bóledi”* [Қарақалпақ халық ертеклери, 1977:73]. Meytinning ajdarhoni yenggani va o'limdan omon olib qolganiga guvoh bo'lgan Semurg' bolalari bu ertakda ham uni ona qush g'azabidan saqlab qoladilar. Ertakda tasvirlangan dovul ilohiy-g'ayritabiiy qushning qanotlaridan ko'tarilgan shamol tarzida, sharros yomg'ir esa ko'z yoshlari sifatida badiiy talqin etilgan. Bu o'rinda ham Semurg' obrazi qahramonning keyingi maqsadlariga erishish uchun yordam beradi.

“Qirg kuyov” o'zbek xalq ertagida dev, yalmog'iz, pari kabi mifologik obrazlar yoki ayrim g'ayritabiiy kuchga ega bo'lgan qahramonlarda bo'lganidek muayyan predmet ichida saqlanadigan, qo'riqlanadigan **jon bilan bog'liq motivga** duch kelamiz. Ya'ni ertakda tasvirlanishicha ajdarhoning joni o'zida emas, yigit uylangan qizning otasi mulkida: *“Ey yigit, nega shu vaqtgacha bu gaplarni menga aytmadingiz, uning iloji qo'limizda edi, hali ham kech emas. Endi siz chopib borib otamning kichik hujrasini ochasiz, hujraning ichida bir sandiq bor, sandiqning ichida bir*

kaptar bor. Shu kaptarning kallasini kesasiz. Tomog'idan bir qurt chiqadi, qurtni o'ldirasiz. Ana shundagina ajdarho o'ladi, bo'lmasa ikkimizni ham yeydi, – debdi” [O'zbek xalq ertaklari, 2007:368-369]. Ya'ni, ajdarhoning joni podsho saroyidagi kichik hujradagi sandiqda. Sandiqning ichidagi kaptarning kallasi kesilganida chiqqan qurt o'ldirilsa, ajdar ham halok bo'ladi. Ajdarhoning joni saqlanuvchi qurtni o'zida asrovchi kaptar – azaldan odamzodga do'st jonivor. Shuning uchun ham u podsho saroyida sandiqda saqlanadi.

Jonning boshqa predmet ichida saqlanishi bilan bog'liq motiv **“Avazxonning qirq o'g'li”** (**“Әуезханның қырық ұлы”**) **qozoq xalq ertagida** ham yaxshi saqlangan. Ertakda ajdarho Avazxonning kenja – qirqinchi o'g'lini yelkasiga mingizib olib, yerning u burchagiga uchib boradi va o'sha yerdagi nihoyatda sohibjamol, suluv qizni qo'lga kiritib, olib kelib bersagina jonini omon saqlab qolishini aytadi. Ertak qahramoni qizning oqilona maslahati yordamida ajdarhodan qutuladi: *“Бала айдаһарға келеді, келген соң айдаһар: – Әкелдің бе? – дейді. Бала: – Қызың түстік жерде келе жатыр, – депті. Айдаһар далаға шығып ысқырған кезде, бала барып кептерлердің басын жұлып тастап, далаға шыға келсе, айдаһар өліп жатыр екен. Бала сұлу қызды алып, мұратына жетінті”*. [Қиял-ғажайып ертегілер, 2011:69] Ertakda qizdan bir kun oldin – vaqtiliroq ajdaho yoniga yetib kelgan yigit sandig'idagi ikki kabutarning boshini yulib tashlash orqali yovuz jonzot zulmidan ozod bo'ladilar.

Odatda xalq ertaklarida **ajdarni yengish** uchun qahramonga aniq nom bilan ko'rsatilmagan, “chol”, “bir kishi” tarzida atalgan, folklor namunalarida **Xizr timsoli vazifasini bajaradigan** homiy kuchlar yordam beradi. Jumladan, “Ayiqpolvon” ertagida chol, “G'ulombachcha” ertagidagi bir odam obrazlari ana shunday badiiy maqsad uchun xizmat qildirilgan: *“G'ulombachcha g'aladon ichida yotib tush ko'ribdi. Tushida bir odam: – Ey yigit, shu qishloqning narigi chekkasida bir tepalik bor. Shu tepalikda ajdarning makoni bor. Bu ajdar kunduzi uxlaydi, kechasi chiqib hamma qishloqlarni aylanib, nima to'g'ri kelsa tutib yeydi. Bu qishloqning xarob bo'lishiga shu ajdar sababchi. Sen ertaga o'rmonga borib, bir qancha yog'ochlarni yig'ib, shu jar ustiga olib chiq. Xuddi shu ajdar uyasining ustiga ko'mma qilib ichki tomonini bir-biriga matashtirib qo'y. Yog'ochlarning har qaysi uchini ip bilan bog'la, o'rtasiga tosh qo'y. Ajdar chiqadigan vaqtda haligi iplarni birdaniga kesib yubor. Yog'ochlar tegib ajdarning boshi yarador bo'ladi, o'lsa ham ajab emas, – debdi”*. [O'zbek xalq ertaklari, 2014:214-215] Ustoz folklorshunoslar M.Jo'rayev va Z.Rusulovalarning “Mif, marosim va ertak” tadqiqotida ta'kidlanganidek, “o'zbek xalq ertaklarida qahramonning turli epik yurtlarga borib dev, ajdar, yalmog'iz kabi mifik jonzotlarga qarshi kurashishi shunchaki o'g'irlangan ot, qush yoki oltin olmani qaytarib olish uchun qilingan xatti-harakat emas, balki kosmosni saqlab qolish, tabiatdagi geografik mavjudlikni asrash maqsadidagi jangdir” [Жўраев М., Расулова З. 2014:69].

Boshqa turkiy tilda yaratilgan namunalardan farqli ravishda **“Yolg'iz ko'zli dev”** (**“Жалғыз көзді дәу”**) **qozoq xalq ertagida** biz uni **yetti boshli qiyofada** uchratamiz: *“... жылына осы елден жеті басты айдаһар бір қызды алады екен... Кездескен елден сұрастырып жүріп жеті басты айдаһардың жатқан жеріне келеді... Жеті басты айдаһар қолына түскен адамдарды көгендеп қойып, күнде біреуін асып жейді екен. Ендігі кезек ағасына келгенін біледі. Осы кезде жеті басты айдаһардың қатты ұйықтап жатқан кезі екен. Көгендеулі тұрған ағасын босатып алып, ағасы екеуі жеті басты айдаһармен соғысуға дайындалады. Ұйықтап жатқан жеті басты айдаһардың екеуі екі басын кесіп түсіреді. Қалған бастары өкіріп біреуінен жел, біреуінен су, біреуінен от шығарып, үш күн, үш түн соғысып, батырлар айдаһарды жеңеді”* [Ертегілер, 1989: 242]. Xalqimiz orasida yetti raqamining ko'pincha sehr va sir bilan bog'liqligini inobatga oladigan bo'lsak, yetti boshli ajdaho timsoli ertak tinglovchi ko'z o'ngida juda haybatli, qo'rqinchli va xavfli obraz sifatida gavdalanadi. E'tibor bersak, har bir

bosh muayyan vazifa bajarishga yo'naltirilgan: biridan shamol, biridan suv, biridan olov chiqmoqda. Bu esa olamning asosiy to'rt unsuridan iboratligi haqidagi talqinlarni yodimizga soladi. Voqealar rivojidagi mukammal emaslik esa uni halokat sari boshladi.

Shuningdek, **“Ko'kjon botir va ajdarho” (“Көкжан батыр мен айдахар”)** qozoq xalq ertagida ajdar “Aqlli qiz” o'zbek xalq ertagida bo'lgani kabi qadimgi mifologik tasavvurlar yoxud Sharq adabiyotidagi insoniy xususiyatlarni jonivorga ko'chirishga yo'naltirilgan san'at vositasida **gapirtiriladi**: *“Шал келе сала айдахарға жалынады: “Ей, малғун, ең болмаса малымның жартысын қайтарсаңшы!” – деп. Сонда айдахарға тіл бітін, адамиа сөйлеп, былай дейді. – Мен сенің малыңның бәрін қайтарайын, егер сен үйіңдегі кенже балаң Көкжан батырды маған берсең, – дейді”* [Ертегілер, 1989: 244-245]. Ajdarhoning gapirishi uning g'ayritabiyy obraz sifatidagi xususiyatining bir qismidir. Zotan mif va ertaklardagi obrazlar gapirish qobiliyati orqali odamlarga tabiat sirlarini ochib berishga yoki xavf-xatarlardan ogohlantirishga xizmat qiladi.

Qoraqalpoq xalq ertaklarida ham qozoq xalq ertaklarida bo'lgani singari ajdarho obrazi ba'zan ilon (jilan) atamasi bilan ifodalanadi. Xususan, **“Bola va ilon” (“Bala menen jılan”)** deb nomlangan qoraqalpoq xalq ertagida ajdar va ilon obrazlari og'a-inilar sifatida talqin etilgan: *“Bala azıraq júrgennen keyin aldınan úlken áydárha shıǵadı. Áydárha dárrıw ısıqırıp awzın ashadı, jutıwǵa meyil bolıp, awzın ashıp, “hup” degende bala sandıǵınıń qaqpasını ashıp, ishindegi jılandı jiberedi. Áydárha jılandı kórgennen keyin demin ishine tartıp, keynine qaytıp, ornına barıp otıradı. Ol áydárha jılandardıń patshası edi hám usı jılandıń ákesi edi”* [Қарақалпақ халық ертеклери, 1977:78]. Ilonlar podshosi sifatida tasvirlayotgan ajdarho o'zining yer ostida va ustida yashash tarzi, ertaklardagi damiga tortish xususiyati, quyruq'ining uzunligi kabi belgilar asosida xalqning tasavvurida ayni shu holatni paydo qilgan. Qolaversa, ajdar obrazining shakllanishi va takomilida yuqorida ham ta'kidlaganimizdek ilon obrazi muhim vazifa bajargan. O'zbek xalq ertaklaridagi epik formulalar bo'yicha izlanishlar olib borgan Elbek Jumanovning yozganidek, “qadimgi xitoyliklarning mifologik e'tiqodlariga ko'ra, ajdar obrazi ilohiylashtirilgan hamda unga daryo va ko'llar xudosi sifatida qaralgan... Sharq mifologiyasida katta e'tiborga ega bo'lgan ajdar obrazi aslida eng qadimgi totemistik qarashlaridan biri sifatida yuzaga kelgan va ilohiylashtirilgan” [Jumanov E, 2022-yil 1-son].

“Ajoyib ul-maxluqot” muallifining yozishicha, uzunligi uch gaz (2,7 metr) va yoshi uch yuz yildan oshgan ilon ajdahoga aylanadi. Ajdahoning yoshi besh yuz yilga yetganidan so'ng baliq kabi ikki yonidan qanot chiqarib, suvda ham bemalol suzgan, suv jonzorlarini ov qilgan. Avom kishilarning e'tiqodicha, Ajdahoning yuragini iste'mol qilgan odam qo'rqmas, botir, agar terisi oshiq kishining taomiga qo'shib berilsa, ishq dardidan forig' bo'larkan [uz.wikipedia.org]. Shuningdek, “Avesto”dagi Aji-daxak obrazi va Irq bitigidagi (VIII asr) ajdar obrazi ham shohlikning ramzi sifatida talqin qilingani [Насимхон Рахмон, 1993] ushbu obrazning ibtidoiy tafakkurda muhim ahamiyat kasb etganligidan dalolat beradi. Ular har ikkala manbada ham mifologik mazmunini o'zgartirmagan.

Xullas, yuqorida bildirilgan fikrlar hamda qarashlardan kelib chiqib ajdarho obrazi haqida hozircha quyidagi xulosalarni bildirish mumkin:

1. Ajdarho obrazining shakllanishi va takomilida ilon haqidagi tasavvurlar muhim rol o'ynagan.
2. Ajdarhoning og'zidan olov purkash motivi insoniyatning ibtidoiy davrida – olovga diniy-magik kuch sifatida munosabatda bo'lgan davrlarida paydo bo'lgan.
3. Ajdarho timsoli o'zida uch qavatli olam qahramonini aks ettiradi: u yer ostida – g'orlarda, tog' ostlarida yashaydi, yer yuzasiga o'lja uchun chiqadi, osmonda uchadi.

4. Xalq ertaklarida ajdarho qahramonning botirligi, yengilmasligini ifoda etish uchun sinov vazifasini ham bajaradi. Ertak qahramoni uni mag‘lub etish orqali o‘zining jasoratini va kuch-qudratini namoyon etishi lozim. Ba‘zan ertak qahramoni uni yengganiga nishona sifatida ajdar terisidan tasma olib, beliga bog‘lab qo‘yadi (“Uch og‘ayni botirlar”, “Rustamzod va Sherzod”).

5. Ajdarho obrazi o‘zida sehrli xazinaning qo‘riqchisi timsolini aks ettiradi. Ertak qahramoni xazinani qo‘lga kiritish uchun uni mag‘lub etishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jumanov E. Ertaklardagi dev, pari, ilon, yalmog‘iz obrazlarining mifologik asosi // “Jahon adabiyoti” jurnali, 2022-yil 1-son.
2. O‘zbek xalq ertaklari. Uch jildlik. Birinchi jild. – Toshkent: O‘qituvchi, 2014.
3. O‘zbek xalq ertaklari. Uch jildlik. Ikkinchi jild. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.
4. Бартольд. В. В. Сочинения. Том IV. – Москва, 1967.
5. Ертегілер // Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. Төртінші том. – Алматы: Жазушы, 1989.
6. Жаббор Эшонкул. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999.
7. Жирмунский В.М., Зарипов Х.Т. Узбекский героический эпос. – Л.: Наука, 1974.
8. Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртақ. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2014.
9. Мифы народов Мира. Энциклопедия в двух томах. 2-том. – Москва, 1992.
10. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ ме-роси наشريёти, 1993.
11. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969.
12. Стеблева И.В. Очерки турецкой мифологии. – Москва: Восточная литература, 2002.
13. Фрэзер Д.Ж. Фольклор в Ветхом Завете. – М.: ИПЛ, 1986. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986.
14. Қарақалпақ халық ертеклери // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 1-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
15. Қиял-ғажайып ертегілер // Бабалар сөзі. Жүз томдық. 74-том. – Астана: Фолиант, 2011.
16. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий наشريёти, 2008.
17. https://uz.wikipedia.org/wiki/Ajdaho_obrazi

